

ЧУМАЦТВО І КООПЕРАЦІЯ В УКРАЇНІ: ДОСВІД МИНУЛОГО ТА СУЧАСНІСТЬ

У статті представлено результати дослідження розвитку чумацтва в Україні. Обґрунтовано, що чумацтво є гібридною організацією особливого типу. Проаналізовано кооперативний рух в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. Розглянуто причини незадовільного розвитку кооперативів, кластерів та інших гібридних організацій в сучасній Україні.

Ключові слова: чумацтво, кооперація, гібридні організації, кластер.

Постановка проблеми. У сучасній економіці важливу роль відіграють так звані гібридні організації, що займають проміжне положення між ринком і ієрархією. До гібридних організацій зараховують, зокрема, кооперативи, мережі, кластери, франчайзинг. Характер відносин у таких структурах мало нагадує звичайні ринкові. Вони мають регулярний характер, здійснюється координація дій, об'єднання ресурсів. Але, на відміну від об'єднання в рамках фірми, відносини в гібридних організаціях мають демократичний характер. Ці організації поєднують договірні відносини і певну адміністративну владу для залагодження незгод між учасниками, забезпечення виконання договорів. Широке поширення гібридних організацій пов'язано з тим, що в багатьох випадках вони забезпечують більш високий рівень ефективності як порівняно з ринком, так і об'єднанням у рамках великої корпорації.

В Україні гібридні організації не набули значного розвитку, що негативно позначається на конкурентоспроможності національної економіки. Для розуміння причин цього і вироблення практичних рекомендацій важливе значення має дослідження діяльності гібридних організацій минулого. Як відомо, на межі XIX–XX ст. в Україні активно розвивалася кооперація. На наш

погляд, до гібридних організацій можна віднести також чумацтво. У даній роботі це положення буде обґрунтовано.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Низка робіт, присвячених чумацтву, написані у XIX ст. Їх авторами були І.Рудченко, Г.Данилевський, М.Сумцов. Пізніше чумацький промисел досліджували Н.Букатевич, О.Гуржій, Ю.Липа, І.Слабеев. Історія виникнення і розвитку кооперації в Європі, а також її стан в Російській імперії на початку XX ст. розглянуті у роботах М.Туган-Барановського [9]. Розвиток кооперації в Україні досліджували М.Аліман, С.Бабенко [8], І.Витанович, С.Гелей [7], Р.Пастушенко та ін. Серед останніх досліджень варто назвати праці О.Вербової [11, 12], Л.Дідківської [13, 14], А.Пантелеймоненка, В.Фещенко та ін. У той же час відсутні роботи, в яких би чумацтво і кооперація в Україні розглядалися у взаємозв'язку, як різні типи гібридних організацій.

Мета статі – дослідити розвиток чумацтва і кооперації в Україні у минулому та з'ясувати причини незадовільного розвитку кооперативів та інших гібридних організацій у сучасній Україні.

Виклад основного матеріалу. При дослідженні сучасного стану і перспектив розвитку економіки України важливо врахувати, що в минулому у нас існували структури, що забезпечували ефективну співпрацю в діловій сфері. Так, у Київській Русі значна частина купців була об'єднана у гільдії, якими керували виборні старости. Гільдії мали каси взаємодопомоги. Деякі з них мали особливі права.

У XV ст. з'являються чумаки – мандрівні торговці-воїни. «Вільна торговельна мандрівна асоціація українців – це зміст чумацтва» [5, с.88]. Чумацький обоз складався з 100–200 возів. Очолював його отаман. Обрання чумака отаманом обумовлювалося його досвідом та загальною довірою. Отаман вирішував суперечки, визначав покарання винним, і його рішення приймалися всіма без заперечень. При цьому він працював нарівні з іншими і не отримував винагороду за своє звання. У складі обозу було кілька так званих ватаг. У кожному входило 10–15 чумаків. Ватага мала загальну касу, всі доходи і витрати ділилися порівну. У складі ватаги був кухар, що варив їжу її членам. Суворі умови, небезпека сприяли згуртуванню людей, розвитку взаємовиручки. Відомо чимало випадків, коли при втраті майна (крадіжці волів тощо) чумаки збирали гроші і відшкодовували збитки.

У той же час чумака, який обманув товариша або злякався, не приймали до обозу. Дослідники відзначали виняткову чесність чумаків. Вони завжди, якщо не було надзвичайних обставин, виконували свої зобов'язання.

К.Менар виділяв такі особливості гібридних організацій: об'єднання ресурсів, договірні відносини, поєднання конкуренції і співробітництва [10, р.351–353]. Ці риси притаманні чумацтву, тому його можна розглядати як гібридну організацію особливого типу. Як і для інших гібридних організацій, для чумацтва характерна атмосфера довіри, демократичний характер самоуправління.

Наприкінці XVIII ст. після російсько-турецьких воєн Північне Причорномор'я та Крим входять до складу Російської імперії. Шляхи, якими ходили чумаки, стають значно безпечнішими. Дикий степ заселяється, будуються міста. Якщо раніше найважливіше значення мала торгівля сіллю та рибою, то в нових умовах чумаки перевозять не лише продукти харчування, а й ліс, будівельні матеріали тощо. Освоєння степу і будівництво портів зробили найважливішим експортним товаром зерно. У 1812–1814 рр. з Одеси було вивезено пшениці на 13,3 млн крб, а за 1815–1819 рр. – на 115,6 млн [3, с.34] і більшу частку цього зерна доставили чумаки. Це сприяло колосальному зростанню їх кількості. За офіційними розрахунками в 70-х роках XIX ст. на Лівобережній Україні та Київщині було зареєстровано 210 тисяч чумаків. Ще більше людей займалося цим промислом час від часу [5, с.87–88].

Спостерігаються серйозні зміни в організації чумацького промислу. Якщо раніше чумака був підприємцем, що продавав сіль та інші продукти власного виробітку, то за нових умов він переважно перевозив чужий товар. Обози стають меншими – в них тепер не більше 40 возів. Це пов'язано з більшою безпекою на шляхах, а також ємністю колодязів, з яких напували волів. Спостерігається значне майнове розшарування. Деякі чумаки мали десятки возів, самостійно споряджали обози, наймаючи наймитів. Це сприяло ослабленню демократичних традицій чумацтва. Починаючи з 60-х років XIX ст. кількість чумаків поступово скорочується. Цьому сприяли розвиток річкового транспорту і будівництво залізниць. До того ж освоєння степу призвело до того, що чумаки були змушені платити значні суми за випас

худоби, користування колодязями, що призвело до зменшення їхніх доходів.

Чумацтво як самобутнє громадське утворення проіснувало майже п'ятсот років і зіграло величезну роль в житті українського народу, формуванні його менталітету. Воно втратило господарське значення лише в кінці XIX ст., після будівництва розгалуженої мережі залізниць. Однак, у той час, коли спостерігався занепад чумацтва, набирала силу нова форма колективізму, що багато в чому успадкувала його демократичні традиції. Мова йде про кооперацію. «Кооперація є новою формою суспільного господарства, яка може мати успіх лише за умов певного натхнення, морального піднесення учасників цього господарства... Для успіху кооперації потрібно панування в душі людини не жаги багатства, а почуття суспільної солідарності, готовність жертвувати особистими інтересами заради інтересу суспільної групи», – писав М.І.Туган-Барановський [9, с.433–434].

Перше кооперативне споживче товариство на території України було утворено в 1866 р. у Харкові зусиллями професорсько-викладацького складу Харківського університету та деяких громадських діячів. Незабаром кооперативи були створені в Києві, Одесі, Полтаві, Миколаєві, Керчі, Сімферополі та інших містах. На початку 1870 р. на території України, що входила до складу Російської імперії, діяло 15 товариств, 26% загальноімперської чисельності [7, с.118]. Вони проіснували недовго. Причинами були відсутність досвіду, незгоди між членами товариств, гонитва за високими дивідендами. Порівнюючи очікування, пов'язані з першими споживчими товариствами, та досить скромні результати їх діяльності, одна з газет писала у 1870 р.: «І виходить, врешті-решт, що <...> споживче товариство є асоціація, що влаштовує на свій капітал магазин або склад для прогонування двох-трьох чоловік, яким пощастило потрапити в члени його правління» [4]. Однак кооперативний рух поступово розвивався.

Спочатку влада негативно ставилася до кооперації, бачачи в ній прояв соціалістичних ідей. Однак згодом державна політика змінилася. У 1896–1898 рр. уряд затвердив типові статuti кредитного, споживчого, сільськогосподарського товариств, спростив процес їх створення. Це сприяло швидкому розвитку кооперації. У Наддніпрянській Україні в 1908 р. було вже 572

споживчі товариства [7, с.158]. Споживчі товариства в містах займались передусім торговельною діяльністю. Кожне з них займало певну нішу на ринку. Розвиток кооперації на селі почався в кінці XIX ст., але кількість їх невдовзі перевищила кількість міських кооперативів. На селі створювали насамперед збутові товариства, а також маслоробні, сироварні й інші артілі.

Розвиток кооперативного руху в Західній Україні мав свою специфіку. У 1873 р. в Австро-Угорщині, до складу якої на той час входили ці землі, був прийнятий кооперативний закон. У наступному році виник кооператив у Львові. Створили його поляки. Українці долучилися до кооперативного руху пізніше.

У 70-х роках XIX ст. з'являються громадські крамниці. Вони були власністю сільської громади, церковного братства; багато створювалися при читальнях товариства «Просвіта». На початку XX ст. їх було близько тисячі. Громадські крамниці характеризуються як прокооперативні торговельні заклади, оскільки вони не мали чіткої юридичної та економічної основи. Брак оборотних коштів, кваліфікованих кадрів, відсутність дієвої системи контролю призвели до того, що громадські крамниці не стали ефективним конкурентом приватного капіталу. У той же час вони сприяли обмеженню його надприбутків, набуттю населенням підприємницьких навичок. З 1906 р. почалася поступова реорганізація громадських крамниць за зразком західно-європейських кооперативів. Кооперативний рух стає більш зрілим, зростає його економічна ефективність. Спілка споживчих товариств «Народна торгівля» на початку Першої світової війни мала 19 складів, до неї входили 102 споживчих кооперативи Галичини. Крайовий молочарський союз у 1911 р. мав 81 молочарню. Крайовий союз кредитовий об'єднував 439 кредитних кооперативів [8, с.103].

На території України, що входила до складу Російської імперії, кооперативний рух став особливо активно розвиватися після революції 1905 р. і проведення Столипінської реформи. Станом на 1 січня 1913 р. там було 5346 кооперативів, у т.ч. 2426 споживчих, 854 – сільськогосподарських, 2025 – кредитних [8, с.24]. Більшість з них були дрібними. Споживче товариство об'єднувало в середньому 87 членів [8, с.25]. Важливу роль у зміцненні кооперації відігравали спілки кооперативів. Вони здійснювали оптові закупівлі товарів, підготовку кадрів, налагоджу-

вали власне виробництво. Значний розвиток отримала кредитна кооперація. На початку 1914 р. число членів у кредитних кооперативах Лівобережної України досягло 596,9 тисяч чоловік. Якщо враховувати членів їх сімей, кредитна кооперація обслуговувала 3–3,5 млн чоловік, або третину усього населення регіону [1, с.13].

Однак після приходу до влади більшовиків споживча кооперація була підпорядкована державним органам. Промислові підприємства, що належали їй, були націоналізовані. Після закінчення громадянської війни і переходу до непу ставлення до кооперації змінюється. Влада розглядає її як союзника в боротьбі з приватним капіталом і сприяє розвитку. Кооперативам повертають націоналізоване майно, надають кредити. У 1928 р. в споживчих кооперативах України було 4773 тис. пайовиків: 38,4% дорослого міського населення і 22,4% – сільського [7, с.324]. Водночас партійні і радянські органи активно втручалися в діяльність кооперації.

У кінці 1920-х років економічна політика кардинально змінилася: було взято курс на форсовану індустріалізацію і колективізацію сільського господарства. Однак колгоспи були колективними господарствами лише за назвою, в той же час існуючі сільськогосподарські кооперативи були ліквідовані. У 1930 р. кошти кредитних кооперативів були передані Держбанку.

Що стосується споживчої кооперації, то формально вона отримала подальший розвиток. Її пайовиками стали всі сільські жителі. Однак споживча кооперація втратила демократичний характер. Чимало кооператорів було звинувачено в шкідництві, контрреволюційній діяльності і репресовано. Ліквідація приватного капіталу призвела до того, що споживча кооперація перетворилася на монопольну структуру. Це вкрай негативно позначилося на її діяльності. Наприкінці 1930-х років, після приєднання Західної України до СРСР, було здійснено «реорганізацію» кооперативів і там.

Відродження кооперативного руху почалося після прийняття в 1988 р. Закону СРСР «Про кооперацію». Спостерігалось швидке зростання кількості кооперативів. Однак на початку 1990-х років на базі більшості з них виникли приватні підприємства. Тільки з 1991 по 1993 рік кількість кооперативів в Україні зменшилася з 27486 до 9777, тобто майже втричі [7, с.776]. Слабкий розвиток

отримала виробнича і збутова кооперація в сільському господарстві. Конкуренція з боку приватного капіталу призвела до того, що багато споживчих товариств стали збитковими. Щоправда, в останні роки споживча кооперація реорганізується, ефективність її зросла. Однак членство в ній залишається формальним, рядові пайовики практично не беруть участі в управлінні.

На кінець 2008 р. у Державному реєстрі фінансових установ України налічувалося 829 кредитних спілок, загальна кількість їх членів становила 2669,4 тис. осіб [2, с.78–79]. Однак переважна більшість з них була кооперативами лише за назвою, оскільки був відсутній реальний вплив членів на діяльність правління. Належний контроль за роботою кредитних спілок не здійснювали і державні органи. В результаті до керівництва багатьох з них прийшли люди нечесні. Після 2008 р. значна частина кредитних спілок збанкрутувала, кількість членів та розмір капіталу скоротилися в декілька разів.

З великими труднощами в сучасній Україні йде також розвиток інших гібридних організацій. Так, у багатьох країнах світу значного розвитку набули кластери. Кластер – група географічно близьких взаємопов'язаних підприємств і організацій в певній сфері, що характеризуються спільністю діяльності і доповнюють один одного. Учасники кластеру зберігають самостійність. Водночас вони спільно просувають продукцію на ринки, мають можливість спільного доступу до маркетингової інформації, результатів наукових досліджень тощо. Кластер виступає як колективний підприємець, який поєднує переваги великого виробництва з гнучкістю, здатністю швидко перебудовуватися, властивими малому бізнесу. Тому кластери стали точками зростання, центрами інноваційної активності [докладно див. 6].

Так, в Італії налічується понад 200 кластерів, в роботі яких безпосередньо бере участь більше 60 тисяч підприємств. Вони діють у найбільш конкурентоспроможних галузях економіки країни, що забезпечують більшу частину експорту (легка промисловість, виробництво меблів, ювелірних виробів тощо). У США налічується 380 кластерів. Найбільш відомий – кластер ІТ-індустрії в Силіконовій долині. У той же час в Україні ефективно працює близько десятка кластерів.

Слабкий розвиток гібридних організацій в Україні багато в чому пов'язаний зі спадщиною радянського минулого, коли при-

душувалася господарська ініціатива. В результаті у більшості людей відсутні навички самоорганізації, низький рівень довіри.

Висновки. У розвинених країнах і багатьох державах з перехідною економікою значного розвитку набули гібридні організації (кооперативи, мережі, кластери, франчайзинг). Такі структури сприяють підвищенню конкурентоспроможності економіки, перешкоджають її монополізації. Однак в Україні вони мало поширені.

У той же час вивчення минулого вселяє певний оптимізм щодо їх перспектив у нашій країні. Адже майже 500 років в Україні існувало чумацтво – ефективна система, заснована на співробітництві та довірі. В кінці ХІХ – початку ХХ ст. значна частина українців брала участь в кооперативному русі. При цьому від створення перших кооперативів до зрілих організацій, що грали важливу роль в економіці, минуло майже півстоліття.

Майдан, волонтерський рух свідчать про поступове відродження в українців навичок самоорганізації. Рано чи пізно це проявиться і в економіці. Тут важлива дієва державна політика щодо підтримки кооперативів, кластерів та інших гібридних організацій.

1. Власенко В.М. Кредитна кооперація Лівобережної України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. : автореферат ... канд. іст. наук, спец. : 07.00.01 – Історія України / В.М. Власенко. – Харків : ХДУ, 1998. – 18 с.
2. Звіт про роботу Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг України за 2008 рік [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : http://nfp.gov.ua/files/richnyi_zvit_2008_1.pdf
3. Золотов В.А. Внешняя торговля Южной России в I половине XIX века / В.А. Золотов. – Ростов : Изд-во Ростовского университета, 1963. – 194 с.
4. Киевлянинъ. – 1870. – 31 октября.
5. Липа Ю. Призначення України / Ю. Липа. – К. : Дніпро, 1997. – 268 с.
6. Соколенко С.І. Кластери в глобальній економіці / С.І. Соколенко. – К., Логос, 2004. – 848 с.
7. Споживча кооперація України. Від зародження до сьогодення : монографія / за заг. ред. С. Гелея. – Львів : Вид-во Львівської комерційної академії, 2013. – 976 с.

8. Споживча кооперація України. Історичні та соціально-економічні аспекти / С.Г. Бабенко, М.В.Аліман, В.В.Апопій та ін. – К. : Ред. газ. «Вісті...», 1996. – 192 с.
9. Туган-Барановский М.И. Социальные основы кооперации / М.И. Туган-Барановский. – М. : Экономика, 1989. – 496 с.
10. Menard C. The Economics of Hybrid Organizations [Electronic source] / C. Menard // Journal of Institutional and Theoretical Economics. – 2004. – № 160(3). – P. 345–376. – Access. – <http://www.dse.univr.it/documenti/OccorrenzaIns/matdid/matdid425733.pdf>
11. Вербова О.С. Національний господарський рух на західноукраїнських землях впродовж 1848–1944 років / О.С. Вербова. – Львів : ПАІС, 2009. – 368 с.
12. Вербова О.С. Західноукраїнська кооперація в умовах нацистської окупації / О.С. Вербова // Агросвіт. – 2012. – № 9 (травень). – С. 16–21.
13. Дідківська Л.В. Деформація кооперативних форм господарювання в Україні (1930–1970-і роки) / Л.В. Дідківська // Історія народного господарства та економічної думки України. – 2015. – Вип. 48. – С. 110–125.
14. Дідківська Л.В. Сільськогосподарська кооперація в Україні та фінансові механізми її державної підтримки в контексті зарубіжного досвіду / В.В. Небрат, Л.В. Дідківська // Агросвіт. – №16, 2010. – С. 8–16.

Транслітерований список джерел

1. Vlasenko V.M. Kredytna kooperacija Livoberezhnoi' Ukraïny drugoi' polovyny XIX – pochatku XX st. : avtoreferat ... kand. ist. nauk, spec. : 07.00.01 – Istorija Ukraïny / V.M. Vlasenko. – Harkiv : HDU, 1998. – 18 s. [in Ukrainian]
2. Zvit pro robotu Derzhavnoi' komisii' z reguljuvannja ryнкiv finansovyh poslug Ukraïny za 2008 rik [Elektron. resurs]. – Rezhym dostupu: [in Ukrainian]
3. Zolotov V.A. Vneshnjaja trgovlja Juzhnoj Rossii v I polovine XIX veka / V.A. Zolotov. – Rostov : Izd-vo Rostovskogo universiteta, 1963. – 194 s. [in Russian]
4. Kievljanin. – 1870. – 31 oktjabrja. [in Russian]
5. Lypa Ju. Pryznachennja Ukraïny / Ju. Lypa. – K. : Dnipro, 1997. – 268 s. [in Ukrainian]
6. Sokolenko S.I. Klastery v global'nij ekonomici / S.I. Sokolenko. – K. : Logos, 2004. – 848 s. [in Ukrainian]

7. Spozhyvcha kooperacija Ukraïny. Vid zarozhennja do s'ogodennja: monografija / Za zag. redakcijeju S.Geleja. – L'viv : Vyd-vo L'vivs'koi' komercijnoi' akademii', 2013. – 976 s. [in Ukrainian]
8. Spozhyvcha kooperacija Ukraïny. Istorychni ta social'no-ekonomichni aspekty / S.G. Babenko, M.V.Aliman, V.V.Apopij ta in. – K. : Red. gaz. «Visti...», 1996. – 192 s. [in Ukrainian]
9. Tugan-Baranovskij M.I. Social'nye osnovy kooperacii / M.I. Tugan-Baranovskij. – M. : Jekonomika, 1989. – 496 s. [in Russian]
10. Menard C. The Economics of Hybrid Organizations [Electronic source] / C. Menard // Journal of Institutional and Theoretical Economics. – 2004. – № 160(3). – P. 345–376. – Access. – <http://www.dse.univr.it/documenti/OccorrenzaIns/matdid/matdid425733.pdf> [in English]
11. Verbova O.S. Nacional'nyj gospodars'kyj ruh na zahidnoukraïns'kyh zemljah vprodovzh 1848–1944 rokiv / O.S. Verbova. – L'viv : PAIS, 2009. – 368 s. [in Ukrainian]
12. Verbova O.S. Zahidnoukraïns'ka kooperacija v umovah nacysts'koi' okupacii' / O.S. Verbova // Agrosvit. – 2012. – № 9 (traven'). – S. 16–21. [in Ukrainian]
13. Didkivs'ka L.V. Deformacija kooperatyvnyh form gospodarjuvannja v Ukraïni (1930–1970-i roky) / L.V. Didkivs'ka // Istorija narodnogo gospodarstva ta ekonomichnoi' dumky Ukraïny. – 2015. – Vyp. 48. – S. 110–125. [in Ukrainian]
14. Didkivs'ka L.V. Sil's'kogospodars'ka kooperacija v Ukraïni ta finansovi mehanizmy ii' derzhavnoi' pidtrymky v konteksti zarubizhnogo dosvidu / V.V. Nebrat, L.V. Didkivs'ka // Agrosvit. – №16, 2010. – S. 8–16. [in Ukrainian]

Одержано 20.10.2016 р.